

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญและที่มาของปัญหา

ปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรโลกเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุกำลังเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในกลุ่มผู้กำหนดนโยบาย นักวิชาการ และภาคธุรกิจเอกชน ทั้งในประเทศพัฒนาและกำลังพัฒนา ทั้งนี้เพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเป็นอย่างมาก สำหรับประเทศไทยเมื่อพิจารณาจากโครงสร้างประชากรปัจจุบันพบว่าไทยกำลังอยู่ในระยะที่ 4¹ ของการเปลี่ยนแปลงด้านประชากร (ปีทมา เขียววิศิษฏ์สกุล, 2551: 10) ซึ่งเป็นช่วงที่อัตราเกิดและอัตรามตายต่ำอยู่ในระดับใกล้เคียงกัน และจะเข้าสู่ระยะที่ 5 ในช่วงปี 2580-2583 ซึ่งเป็นช่วงที่ประชากรเริ่มลดลงเพราะอัตราการเกิดต่ำกว่าอัตราการตาย เช่น กรณีของประเทศญี่ปุ่น (ปีทมา เขียววิศิษฏ์สกุล, 2551: 11)

ประเทศไทยมีสัดส่วนผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 10.7 ในปี 2550 เป็นร้อยละ 20.0 ในปี 2568 ประเทศไทยถูกจัดอยู่ในกลุ่มประเทศที่เป็น “คลื่นละลอกที่สอง” (Second wave) ของสังคมผู้สูงอายุของโลก² เพราะมีอัตราการเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุที่รวดเร็ว โดยใช้เวลาเพียง 20 ปี ที่สัดส่วนผู้ที่มีอายุ 65³ ปีขึ้นไปต่อประชากรรวมจะเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 7.0 (Aging

¹ ช่วงที่ 1 เป็นช่วงที่ทั้งอัตราการเกิดและอัตราการตายสูง ช่วงที่ 2 อัตราการเกิดยังสูงแต่อัตราการตายเริ่มลดลง โดยเฉพาะอัตราการตายของทารก ทำให้อัตราการเพิ่มของประชากรเป็นไปอย่างรวดเร็ว ช่วงที่ 3 เป็นช่วงที่อัตราการเกิดและอัตราการตายลดลงจากช่วงที่ 2 แต่อัตราการเกิดยังสูงกว่าอัตราการตาย จำนวนประชากรจึงเพิ่มขึ้น ช่วงที่ 4 เป็นช่วงที่ทั้งอัตราเกิดและอัตรามตายต่ำ อยู่ในระดับใกล้เคียงกัน ในช่วงนี้จำนวนประชากรของประเทศจะยังเพิ่มขึ้นแต่เป็นการเพิ่มในอัตราที่ช้าลงก่อนจะเริ่มทรงตัว ช่วงที่ 5 เป็นช่วงที่อัตราการเกิดต่ำกว่าอัตราการตาย จึงเป็นช่วงที่ประชากรเริ่มลดลง

² ประกอบด้วยจีน เกาหลีใต้ สิงคโปร์ และฟิลิปปินส์

³ สหประชาชาติให้คำจำกัดความว่าสังคมผู้สูงอายุ (Aging society) หมายถึงสังคมที่มีประชากรที่มีอายุ 65 ปี ขึ้นไปในสัดส่วนร้อยละ 7 ของประชากรรวม และจะปรับตัวเป็นสังคมผู้สูงอายุอย่างสมบูรณ์ (Aged society) เมื่อประชากรวัย 65 ปีขึ้นไปเพิ่มสัดส่วนมากกว่าร้อยละ 14 ของประชากรรวม สำหรับประเทศไทยได้นิยามคำว่าผู้สูงอายุ ไว้ในพระราชบัญญัติผู้สูงอายุแห่งชาติ พ.ศ. 2546 ว่า เป็นผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป และเมื่อสัดส่วนประชากร

society) เป็นร้อยละ 14.0 (Aged society) ในปี 2573 ซึ่งเป็นการเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุเต็มตัวที่เร็วกว่าที่สหประชาชาติคาดการณ์ไว้ถึง 10 ปี นั้นแสดงว่าประเทศไทยมีเวลาในการเตรียมความพร้อมคนและระบบที่จะรองรับผู้สูงอายุในระยะเวลาอันสั้น (ปีพมา เชียรวิศิษฐ์สกุล, 2551: 11)

การเตรียมความพร้อมสำหรับการเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุของประเทศไทยที่ผ่านมามีหลายมิติ ทั้งในมิติทางด้านกฎหมาย เช่น การออกพระราชบัญญัติผู้สูงอายุ พ.ศ. 2546 มิติทางด้านสังคม อาทิ การก่อตั้งธนาคารออมสินตามมติของคณะรัฐมนตรีเพื่อสนองตอบพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเพื่อรวบรวมผู้ที่เกษียณอายุที่มีความรู้และประสบการณ์มาจัดทำเป็นทำเนียบผู้ทรงคุณวุฒิ เรียกว่า วุฒิสภาธนาคารออมสิน มาร่วมทำงาน ถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์สู่คนรุ่นใหม่ มิติทางด้านวิชาการ มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับผู้สูงอายุไทยจำนวนมากในหลากหลายมิติ แต่การศึกษาผู้สูงอายุในกลุ่มชาติพันธุ์ยังมีการกล่าวถึงไม่มากนัก การเตรียมความพร้อมดังกล่าวเป็นการเตรียมความพร้อมสำหรับผู้สูงอายุที่เป็นคนส่วนใหญ่ (คนไทย) ของประเทศ โดยลืมไปว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางภาษาและวัฒนธรรม ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวัฒนธรรมและพูดภาษาต่างๆ มากกว่า 60 กลุ่ม มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 8,030,400 คน (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, 2544) หรือคิดเป็นร้อยละ 12.9 ของประชากรไทย (คำนวณจากจำนวนประชากรทั้งหมดของประเทศไทย 62.3 คน ในปี 2544)

ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ภาษาและวัฒนธรรมเป็นจุดแข็งของสังคมไทย เพราะแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ต่างก็มีวิถีชีวิต ระบบวิถีคิด ทูนาทางสังคม และภูมิปัญญาที่มีคุณค่า โดยเฉพาะภูมิปัญญาในการดูแลผู้สูงอายุ การศึกษาภูมิปัญญาและสภาพการณ์สูงอายุในกลุ่มชาติพันธุ์ ถือว่าเป็นการเตรียมความพร้อมเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมผู้สูงอายุ เนื่องจากในสภาพความเป็นจริง การดำรงสถานะของการเป็นกลุ่มชาติพันธุ์มีความไม่เท่าเทียม (Inequity) กับคนกลุ่มใหญ่ของประเทศอยู่ในระดับหนึ่ง และเมื่อก้าวเข้าสู่การเป็นผู้สูงอายุซึ่งสังคมส่วนใหญ่มองว่าเป็นภาระ ค่อยโอกาส ยากไร้ ยิ่งจะทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ถูกปฏิบัติในลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกันมากขึ้น การศึกษาสภาพการณ์ ภูมิปัญญาและคุณภาพชีวิตของสูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทยจะทำให้สังคมได้รับรู้ เข้าใจ ตระหนักถึงความสำคัญของกลุ่มชาติพันธุ์ อันจะนำไปสู่แนวทางการดำเนินงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุในกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความเหมาะสม สอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของกลุ่มชาติพันธุ์ต่อไป

ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปเกินร้อยละ 10 ของจำนวนประชากร ถือว่าเป็นสังคมผู้สูงอายุ (ชุตินาฏ วงศ์สุบรรณ กานดา ชูเชิด และมนนิกา สังข์ศักดิ์ดา, 2551)

คำถามในการวิจัย

1. ผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์มีภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองด้านสังคมและเศรษฐกิจอย่างไร
2. ในยุคสมัยที่สังคมมีความเจริญก้าวหน้า กลุ่มชาติพันธุ์ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง ความทันสมัยที่เข้ามาได้ส่งผลกระทบต่อผู้สูงอายุอย่างไร ชุมชนมีการปรับตัวต่อสิ่งเหล่านี้อย่างไรและกลุ่มผู้สูงอายุมีภูมิปัญญาในการปรับตัวอย่างไร และทางออกที่จะทำให้อายุยืนยาวและกลไกในการจัดการความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนยังสามารถทำหน้าที่ได้ควรเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์

1. ศึกษาภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองด้านสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์ลาหู่ ม้ง และไทยลื้อ
2. ค้นหาปัจจัยที่มีผลกระทบต่อภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองด้านสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์
3. เสนอแนะแนวทางที่เหมาะสมในการสร้างความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตเชิงพื้นที่

งานวิจัยนี้มีขอบเขตการศึกษาเชิงพื้นที่อยู่ใน 2 จังหวัดที่มีกลุ่มเป้าหมายในการศึกษาอาศัยอยู่มากที่สุดคือ จังหวัดเชียงใหม่ และพะเยา โดยกลุ่มลาหู่ได้เลือกศึกษา 4 กลุ่มบ้านของอำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่ กลุ่มม้งเลือกศึกษาจำนวน 4 กลุ่มบ้านที่ตำบลผาซางน้อย อำเภอปง จังหวัดพะเยา ส่วนไทยลื้อเลือกศึกษาที่ตำบลเชียงบาน อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา โดยเลือกศึกษา 4 หมู่บ้านเช่นเดียวกัน

2. ขอบเขตเนื้อหา

งานวิจัยนี้ต้องการค้นหาภูมิปัญญาและกลไกในการจัดการความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาหู่ ม้ง และไทยลื้อ ดังนั้นขอบเขตเนื้อหาของการศึกษาจึงครอบคลุมประเด็นดังนี้

- บริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์
- ภูมิปัญญาและกลไกในการจัดการความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์
- ปัจจัยต่างๆ อาทิ การศึกษา การย้ายถิ่น การกระจายอำนาจการปกครองสู่ท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่ส่งผลกระทบต่อภูมิปัญญาและกลไกในการจัดการความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์
- วิธีการปรับตัวของผู้สูงอายุ และชุมชนในการอยู่ร่วมกับวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามา
- แนวทางที่เหมาะสมในการสร้างความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์

ระเบียบวิธีวิจัย

1. วิธีการศึกษา

ใช้วิธีการศึกษาแบบชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic research) โดยนักวิจัยเข้าไปสังเกตพฤติกรรมและวิถีชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ศึกษา เพื่อทำความเข้าใจถึงระบบวิถีคิด ความเชื่อ และค่านิยม (ชาย โพธิ์สิตา, 2548) ที่มีผลต่อวิถีการปฏิบัติกับผู้สูงอายุที่ได้พัฒนาจนกลายเป็นภูมิปัญญาของชุมชนในที่สุด ดังนั้นเพื่อให้ได้ข้อมูลในระดับลึกอย่างรอบด้านเกี่ยวกับภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์ การเปลี่ยนแปลง และปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง จึงใช้วิธีการเชิงคุณภาพในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยนักวิจัยได้เข้าไปอยู่ในชุมชนเป็นระยะๆ เพื่อสังเกตแบบมีส่วนร่วม เช่น ทำบุญทอดผ้าป่าร่วมกับชุมชน การร่วมทำกิจกรรมกับผู้สูงอายุไทยลื้อ และแบบไม่มีส่วนร่วม เช่น การไปสังเกตกิจกรรมการเล่นเปตองของผู้สูงอายุ พิธีกรรมบูชาเทวดาบ้าน เทวดาเมือง การร่วมพิธีแต่งงานของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น ประกอบกับการสัมภาษณ์ระดับลึกแบบมีแนวคำถาม เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นองค์รวมและสะท้อนความจริงให้มากที่สุด

2. การเลือกพื้นที่ศึกษา

ในการศึกษารั้งนี้ได้เลือกศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประชากรจำนวนมากในประเทศไทยและยังคงมีวัฒนธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มที่โดดเด่นจำนวน 3 กลุ่ม ประกอบด้วย ลาหู่ ม้ง และไทยลื้อ โดยเจาะจงเลือก (Purposive sampling) พื้นที่ศึกษาในภาคเหนือ ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ และพะเยา ซึ่งมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต้องการศึกษามากที่สุด (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, 2544) โดยแต่ละกลุ่มได้เจาะจงเลือกพื้นที่ดังนี้

- **กลุ่มลาหู่** ได้เลือกศึกษากลุ่มลาหู่ที่ตำบลแม่नावาง อำเภอแม่อาว จังหวัดเชียงใหม่ โดยศึกษา 4 กลุ่มบ้านประกอบด้วยบ้านห้วยจันตี (70 ครัวเรือน) บ้านห้วยหลวงพัฒนา (130 ครัวเรือน) บ้านปากกล้วย (50 ครัวเรือน) และบ้านป่ากู่ย (46 ครัวเรือน) แต่ละกลุ่มบ้านอยู่ห่างกันประมาณ 5-10 กิโลเมตร
- **กลุ่มม้ง** ได้เลือกศึกษากลุ่มม้งที่อาศัยอยู่ในตำบลผาซางน้อย อำเภอปง จังหวัดพะเยา จำนวน 4 กลุ่มบ้าน ได้แก่ บ้านปางค่าเหนือ (160 ครัวเรือน) บ้านน้ำคะ (40 ครัวเรือน) บ้านสิบสองพัฒนาเก่า (215 ครัวเรือน) และสิบสองพัฒนาใหม่ (25 ครัวเรือน) แต่ละกลุ่มบ้านอยู่ห่างกันประมาณ 5-10 กิโลเมตร
- **กลุ่มไทยลื้อ** ได้เลือกศึกษากลุ่มไทยลื้อที่ตำบลเชียงบาน อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา โดยศึกษา 4 หมู่บ้าน ประกอบด้วยบ้านทุ่งมอก (153 ครัวเรือน) บ้านแวนพัฒนา (134 ครัวเรือน) บ้านแพด (130 ครัวเรือน) และบ้านฝางแวน (112 ครัวเรือน)

3. กลุ่มเป้าหมายที่ศึกษา

ในการศึกษารั้งนี้ได้กำหนดกลุ่มเป้าหมายออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ผู้สูงอายุและผู้เกี่ยวข้อง โดยมีรายละเอียดดังนี้

- **ผู้สูงอายุ** เป็นกลุ่มเป้าหมายหลักที่ศึกษา โดยต้องเป็นผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป หรือผู้ที่ถูกเรียกว่า ผู้สูงอายุตามความหมายของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ และระบุว่าตนเองว่าเป็นลาหู่ ม้ง และไทยลื้อ ที่อยู่ในสภาพที่สามารถให้ข้อมูลได้ มีระดับการได้ยินเป็นปกติ ยังมีความทรงจำที่ดี และมี/ไม่มีความสามารถในการอ่าน ฟังและพูดภาษาไทย/ภาษาเมืองได้ กรณีที่พูดภาษาไทยไม่ได้ได้ใช้ถ่ามที่รู้ทั้งภาษาไทยและภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ จำนวนกลุ่มชาติพันธุ์ละ 15 คนรวมเป็น 45 คน
- **ผู้ที่เกี่ยวข้อง** ในระดับครอบครัว เป็นผู้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับระบบวิถีคิด ความเชื่อค่านิยม และวิถีที่ปฏิบัติต่อผู้สูงอายุในกลุ่มชาติพันธุ์ได้แก่ หัวหน้าครัวเรือน และสมาชิกในครัวเรือนของผู้สูงอายุ ในระดับชุมชน เป็นผู้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและ

การปกครองของชุมชน รวมทั้งวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาในชุมชนว่าส่งเสริมหรือส่งผลกระทบต่อภูมิปัญญาและกลไกในการจัดการดูแลผู้สูงอายุอย่างไรได้แก่ กลุ่มผู้นำชุมชนมีทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

4. เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย 2 ส่วนคือ

- แนวคำถามในการสัมภาษณ์ระดับลึก (ดูรายละเอียดในภาคผนวก 1)
- แนวทางการสังเกต (ดูรายละเอียดในภาคผนวก 2)

5. การตรวจสอบข้อมูล

การตรวจสอบข้อมูลได้ใช้หลากหลายวิธี ได้แก่ การเก็บข้อมูลในประเด็นเดียวกันจากหลายๆ กลุ่ม เช่น จากผู้สูงอายุ สมาชิกในครอบครัวของผู้สูงอายุ ทั้งที่เป็นผู้ดูแลผู้สูงอายุหรือผู้ที่ผู้สูงอายุอยู่ด้วย ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ และเจ้าหน้าที่สาธารณสุข เป็นต้น เนื่องด้วยแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์มีลักษณะทางวัฒนธรรมที่เฉพาะ และคณะผู้วิจัยเป็นคนนอกเข้าไปศึกษา ดังนั้นหลังจากวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นแล้วที่วิจัยได้จัดให้มีการตรวจสอบการตีความร่วมกับเจ้าของวัฒนธรรม 3 ระยะเวลาด้วยกัน คือ ในระหว่างการเก็บข้อมูล หลังจากเก็บข้อมูลเสร็จ และหลังจากเก็บข้อมูลเพิ่มเติมส่วนที่ขาดรายละเอียดหรือยังไม่มี ความชัดเจนมากพอก่อนการเขียนรายงานฉบับสมบูรณ์

6. การวิเคราะห์ข้อมูล

เริ่มจากการดูภาพรวมข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม และไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ระดับลึก บันทึกสรุปรูปประเด็นที่น่าสนใจ จากนั้นจัดการข้อมูลทั้งหมดด้วยการแยกเนื้อหาตามหัวข้อสำคัญ (theme) ที่กำหนดไว้ และวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้โดยการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis)

แนวคิดและวรรณกรรมผู้สูงอายุ

การศึกษาภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองของผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์ได้นำแนวคิดต่างๆ ที่อธิบายเกี่ยวกับผู้สูงอายุ รวมทั้งการศึกษาวิจัยที่ได้มีการศึกษาไว้เกี่ยวกับผู้สูงอายุทั้งในและต่างประเทศ เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษา การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ และอภิปรายผลการศึกษา ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมกับคุณภาพชีวิตผู้สูงอายุ

ทุนทางสังคมเป็นมโนภาพที่อธิบายถึงทรัพยากรในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์ สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2547) ให้คำอธิบายถึงความสำคัญของทุนทางสังคมว่า “ทุนทางสังคมถือเป็นทุนสำคัญที่เสริมสร้างวิถีชีวิตที่ดีงามของคนในสังคม และสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการปกครองของประเทศมาช้านาน” และให้ความหมายว่า “ทุนทางสังคมเกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำบนฐานของความไว้วางใจ สายใยความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทยผ่านระบบความสัมพันธ์ในองค์กรประกอบหลักได้แก่ คน สถาบัน วัฒนธรรม และองค์ความรู้ ซึ่งจะเกิดเป็นพลังในชุมชน และสังคม”

Jame Farr (2004) ให้คำอธิบายว่า “ทุนทางสังคม” เป็นมโนภาพเชิงซ้อนเกี่ยวกับเครือข่ายในการคบหาสมาคม การร่วมกิจกรรม หรือและการติดต่อสัมพันธ์อันดีของผู้คนเข้าด้วยกันเป็นชุมชนผ่านบรรทัดฐาน จิตความสามารถทางจิตวิทยา และสิ่งสำคัญคือ ความไว้วางใจ (trust) และในงานของ Stephen Abbott and Della Freeth (2008) ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า ทุนทางสังคมในด้านความไว้วางใจ และการต่างตอบแทน (reciprocity) มีความสำคัญต่อสุขภาวะที่ดี และทั้งสองได้เสนอว่าควรจะมีการค้นคว้าวิจัยต่อไปว่าความไว้วางใจ และการต่างตอบแทนนั้นจะมีแนวทางอย่างไรในการเชื่อม โยงความไว้วางใจกับการมีสุขภาพที่ดีขึ้น และความไว้วางใจมีส่วนให้อะไรกับเครือข่ายทางสังคม การสนับสนุนทางสังคม และการมีส่วนร่วมทางสังคมบ้าง

ในประเด็นเรื่องทุนทางสังคมกับผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (successful aging) นั้น Carolyn Cannuscio, Jason Block, and Ichiro Kawachi (2003) ได้ทำการศึกษาพบว่า ทุนทางสังคมเป็น “ทรัพยากร” สำหรับปัจเจกชนและกลุ่ม ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงเป็นชุมชน ทุนทางสังคมมีลักษณะที่สำคัญคือเป็นของดีที่ทุกคนร่วมเป็นเจ้าของ และได้รับประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งทุนทางสังคมนี้ ถือเป็นส่วนผสมอันสำคัญยิ่งต่อความเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ

นอกจากเรื่องสุขภาวะของผู้สูงอายุแล้ว ทุนทางสังคมยังมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อคุณภาพชีวิต (quality of life) ของผู้สูงอายุ ในการศึกษาของ Nilsson et al. (2006) ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญกับคุณภาพชีวิตที่ดี ซึ่งงานดังกล่าวมีหลักฐานเชิงประจักษ์จากประเทศบังคลาเทศ และการทบทวนวรรณกรรมซึ่งยืนยันความสัมพันธ์ดังกล่าวจากประเทศอื่นๆ แต่ผู้เขียนก็ได้เน้นย้ำว่าการส่งเสริมเฉพาะทุนทางสังคมเพื่อการส่งเสริมคุณภาพชีวิตนั้น ไม่เพียงพอแต่ควรคำนึงถึงเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมด้วย

งานวิจัยนี้ได้้นำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นทรัพยากรร่วมกันของชุมชน และเป็นตัวที่ช่วยยึดโยงปัจเจกและกลุ่มเข้าด้วยกัน และส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุไปตรวจสอบกับชุมชนที่ศึกษาว่ามีทุนทางสังคมที่เอื้อต่อความมั่นคงทางสังคมของผู้สูงอายุหรือไม่ อย่างไร และทุนทางสังคมนั้นคืออะไร

แนวคิดเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุ

องค์การอนามัยโลก (WHO, 1996) ได้ให้คำนิยามคุณภาพชีวิตว่า “เป็นสิ่งที่นิยามตามการรับรู้ของปัจเจกบุคคล ตามตำแหน่งหรือสถานะของคนๆ นั้น ภายใต้บริบททางวัฒนธรรมและระบบค่านิยมของสังคม ซึ่งการนิยามดังกล่าวจะสัมพันธ์กับเป้าหมาย ความคาดหวัง มาตรฐาน และสิ่งที่สังคมนั้นให้คุณค่า”

จากนิยามดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่า คุณภาพชีวิต เป็นมโนภาพที่มีความเป็นอัตวิสัยของแต่ละบุคคล Dagger and Sweeney (2006) อธิบายว่า คุณภาพชีวิต หมายถึง ความเป็นอยู่ที่ดี (well-being) ความสุข และความพึงพอใจในชีวิตของบุคคล อันเป็นการประเมินค่าเชิงอัตวิสัยต่อสถานะของชีวิต Netuveli and Blane (2008) เสนอถึงแบบจำลองและการวัดคุณภาพชีวิตว่า การวัดคุณภาพชีวิตมีสามแนวทางได้แก่ แบบบรรทัดฐาน (normative) ตามความหมายของการมีชีวิตที่ดี แบบความพึงพอใจในชีวิต (preference satisfaction) ซึ่งให้ความสำคัญแก่ความสามารถที่จะเลือกและได้รับสิ่งดีๆ ในชีวิต และแบบประเมินโดยอัตนัย (subjective evaluation) ซึ่งเป็นเรื่องการให้ความหมายแก่ประสบการณ์ของเรื่องดีๆ ในชีวิตของแต่ละคน แบบจำลองของคุณภาพชีวิตโดยสรุปเป็นดังนี้ **เชิงมิติ** : วัตถุวิสัย: การวัดสิ่งซึ่งปรากฏแก่สายตา เช่น มาตรฐานการดำรงชีวิต รายได้ การศึกษา สุขภาพ(กาย) อัตวิสัย: วัดด้านจิตวิทยาของปัจเจกชน เช่น ความพึงพอใจในชีวิต ความสุข เป็นต้น **เชิงขอบเขต (domain):** ทางกายภาพ เช่น ความเจ็บไข้ได้ป่วย ทางจิตวิทยา เช่น ความเป็นอยู่ที่ดีเชิงอัตวิสัย ความสุข ความพึงพอใจในชีวิต และทางสังคม เช่น ความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่ายทางสังคม

แต่ทั้งนี้นอกเหนือจากปัจจัยเชิงสุขภาพและสังคมแล้ว ในการศึกษาเกี่ยวกับผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น Holzberg (1982) ได้ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาทางจิตวิทยา ชีววิทยา และสังคมมิติของผู้สูงอายุนั้นไม่เพียงพอ เพราะปัจจัยทางวัฒนธรรมนับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้านความเชื่อและบรรทัดฐานทางวัฒนธรรมที่กำหนดบทบาท สถานะ และตำแหน่งให้กับผู้สูงอายุในสังคม เช่นในงานของ Fox (2005) ที่ได้ศึกษาวัฒนธรรมความสูงวัยในประเทศไทย และออสเตรเลีย ได้อธิบายให้เห็นถึงแนวการศึกษาผู้สูงอายุในยุค “cultural turn” ที่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมและความเชื่อในการสร้างความเป็นผู้สูงอายุ

ลอว์ตัน (Lawton, 1985 อ้างใน สิทธิอาภรณ์ ชวนปี, 2540 : 17 และสถิตญา ลอยลม, 2545 : 42) ได้ศึกษาคุณภาพชีวิตหรือการมีชีวิตที่ดีในผู้สูงอายุ และกล่าวว่า ผู้สูงอายุที่มีคุณภาพชีวิตที่ดีต้องประกอบด้วยปัจจัยสำคัญ 4 ด้าน คือ

1. การมีความผาสุกทางด้านจิตใจ (Psychological Well-Being) หมายถึงการที่บุคคลสามารถประเมินได้ว่า ประสบการณ์ในชีวิตที่ผ่านมาคุณภาพ โดยประเมินได้จากผลกระทบระดับความสุขที่ได้รับ และความสำเร็จที่ได้บรรลุตามความต้องการหรือเป้าหมายที่ตั้งไว้

2. ความสามารถในการแสดงพฤติกรรม (Behavioral Competence) หมายถึงความสามารถในการทำหน้าที่ของบุคคล ซึ่งรวมถึงการทำหน้าที่ของร่างกาย การมีสุขภาพที่ดี การรับรู้ที่ถูกต้องและการมีพฤติกรรมทางสังคมที่ถูกต้อง

3. สิ่งแวดล้อมของบุคคล (Objective Environment) หมายถึง สิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุ ประกอบด้วย 5 ส่วน ได้แก่

- สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ลักษณะภูมิอากาศ ภูมิประเทศ และที่อยู่อาศัย
- บุคคลที่มีความสำคัญต่อผู้สูงอายุ เช่น สมาชิกในครอบครัว เพื่อน
- บุคคลอื่นทั่วไปที่มีปฏิสัมพันธ์กับผู้สูงอายุ
- สถานภาพทางสังคม อายุ เชื้อชาติ และเศรษฐกิจ
- สภาพสังคมและวัฒนธรรมภายในชุมชนที่ผู้สูงอายุอาศัยอยู่

4. การรับรู้คุณภาพชีวิต (Perceived Quality of Life) หมายถึง การที่บุคคลมีการประเมินตนเองเกี่ยวกับความผาสุกทางด้านจิตใจ ความสามารถในการทำหน้าที่ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อบุคคลดังที่ได้กล่าวมา

คุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุมีมุมมองหลายมิติ ได้แก่ มิตินิยมพึ่งพอใจในชีวิต มิตินิยมภาคภูมิใจ มิตินิยมสุขภาพ และมิตินิยมสิ่งแวดล้อมของที่อยู่อาศัย (ศศิธร ธรรมารักษ์, 2539 อ้างถึงวิธีการวัดคุณภาพชีวิตของ George and Bearon, 1980 และ Fillenbaum, 1986) ซึ่งศศิธร ธรรมารักษ์ (2539) ได้ศึกษาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล พบว่าปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับคุณภาพชีวิตผู้สูงอายุแต่ละด้าน ได้แก่

1. ความพึงพอใจในชีวิต ผู้สูงอายุที่มีความพึงพอใจในชีวิตสูง คือ ผู้ที่คิดว่าตนเองมีฐานะพอกินพอใช้ รู้สึกว่าตนเองสุขภาพดีและยังมีกิจกรรมทางสังคม

2. ความภาคภูมิใจ ผู้สูงอายุที่มีความภาคภูมิใจในชีวิตสูงคือ การทำกิจกรรมทางสังคมอย่างสม่ำเสมอ มีสุขภาพดี มีรายได้พอ ได้รับการเยี่ยมเยียนจากลูกหลานและญาติพี่น้อง

ไม่มีปัญหาสุขภาพ ติดตามข่าวสารเป็นประจำ และได้รับการดูแลจากครอบครัว (ไม่ใช่จากสถานสงเคราะห์)

3. สุขภาพ ผู้สูงอายุที่มีสุขภาพดี ทำกิจวัตรได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งพาใคร คือผู้ที่อายุยังน้อย ติดตามข่าวสาร (อ่านหนังสือพิมพ์สม่ำเสมอ) ไม่มีปัญหาด้านสุขภาพและทำกิจกรรมทางสังคมเสมอ

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ทำโครงการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิต และพัฒนาสังคมโดยชุมชนมีส่วนร่วม ได้สรุปความหมายของ “คุณภาพชีวิต” ว่า ประกอบด้วย “ครอบครัวอบอุ่น มีอาหารเพียงพอ สุขภาพดี การเงินดี สิ่งแวดล้อมดี สภาพสังคมมั่นคง มีเวลาช่วยเหลือสังคม มีความสุขสงบ มีต้นทุนชีวิต (ทั้งสถานะแวดล้อม และภูมิปัญญา) และสามารถสืบทอดต่อไปยังลูกหลาน ทั้งนี้รวมถึงการพึ่งพาตัวเองและพึ่งพากันเองได้”

จะเห็นว่าการวิจัยเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตที่ผ่านมา จะให้คำจำกัดความคุณภาพชีวิตในผู้สูงอายุไว้คล้ายคลึงกันว่า ควรประกอบด้วย “ร่างกาย จิตใจ อารมณ์ สังคม และความพอใจในชีวิต” (Arnold: 1991, Raphael: 1994 อ้างจาก Elaine Yuk Lin Tsang, Pranee Liamputtong and Jane Pierson, 2004 :ศรีเมือง พลังฤทธิ์, 2547)

Elaine Yuk Lin Tsang, Pranee Liamputtong and Jane Pierson (2004) ได้ทำการศึกษาพรรณนาของผู้สูงอายุชาวจีนที่อาศัยในเมลเบิร์นเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตของพวกเขา พบว่า คุณภาพชีวิตในความคิดของพวกเขาได้แก่ การมีสุขภาพดี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ความต้องการมีอิสระภาพ ไม่ต้องพึ่งพาลูกหลาน หมายถึงว่าชอบที่จะไปเช่าที่พักราคาถูกสำหรับผู้สูงอายุมากกว่าที่จะอยู่เป็นภาระให้ลูกหลาน ความมั่นคงด้านการเงินก็เป็นสิ่งสำคัญ ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ของกลุ่มตัวอย่างมีเงินสงเคราะห์จากรัฐบาล ถึงแม้จะไม่มากมายแต่ก็พอใช้จ่าย ไม่ต้องขอลูกหลาน และสิ่งสำคัญอีกอย่างคือ การที่ตนเองสามารถทำตัวให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ซึ่งหมายถึงการที่มีบทบาทในสังคมนั่นเอง นอกจากนี้ผู้สูงอายุชาวจีนที่อยู่ต่างประเทศย่อมมีความสนิทสนมกับกลุ่มคนที่พูดภาษาเดียวกันมากกว่าพูดต่างภาษากัน ผู้สูงอายุส่วนใหญ่เห็นด้วยที่ว่า ถ้าไม่กังวลและปล่อยวางได้ก็จะมีความสุข นอกเหนือสิ่งอื่นใดที่ผู้สูงอายุต้องการก็คือความรัก และให้ความเคารพจากลูกหลาน ถึงแม้ว่าพวกเขาจะไม่ได้อยู่บ้านเดียวกับลูกหลานเหล่านั้นก็ตาม

ในส่วนผู้สูงอายุไทยจากการศึกษาของเกรียงศักดิ์ ซื่อเลื่อม (2545) ที่ชุมชนสามพรานจังหวัดนครปฐม พบว่าผู้สูงอายุยังคงมีบทบาทสำคัญในครอบครัว เช่น เป็นแบบอย่างแก่รุ่นลูกหลาน เป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจให้ลูกหลาน รวมถึงการถ่ายทอดความรู้สู่ลูกหลาน รวมทั้งเป็นผู้ที่ช่วยดูแลบ้านในกรณีที่ไม่ได้ทำงานแล้วและไม่มีรายได้ ส่วนผู้สูงอายุที่ยังมีรายได้ จะมีบทบาทในครอบครัวมาก ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ยังมีบทบาทเข้าที่ร่วมกิจกรรมในสังคมด้วย ปัญหาของผู้สูงอายุ

นั้น ได้แก่ สุขภาพ เศรษฐกิจ และปัญหาทางสังคม ถ้าผู้สูงอายุเจ็บป่วยเรื้อรัง และไม่มีรายได้เป็นของตนเองก็จะถูกมองว่าเป็นปัญหาของสังคม คนในกลุ่มนี้จึงมีความต้องการเรื่องบริการสุขภาพ การรักษาฟรี

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้นำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมกับคุณภาพชีวิตมาใช้เป็นแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับทุนทางสังคมโดยเฉพาะด้านเครือข่าย และการสนับสนุนทางสังคม ที่มีผลต่อภูมิปัญญาในการจัดการความมั่นคงทางสังคมและเศรษฐกิจที่ทำให้ผู้สูงอายุมีคุณภาพชีวิตที่ดี

ภูมิปัญญากับการพัฒนาคุณภาพชีวิต

ภูมิปัญญา (Wisdom) ภูมิปัญญาชาวบ้าน (popular wisdom) ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) หมายถึง พื้นฐานความรู้ของชาวบ้านที่เกิดจากการเรียนรู้ ประสบการณ์ที่สืบทอดกัน ทั้งจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง การเรียนรู้จากผู้ใหญ่ แล้วสังเคราะห์สืบทอดกันมา มีการพัฒนา เลือกรองและปรับปรุงจนเกิดเป็นทักษะ และความชำนาญที่สามารถนำไปแก้ไขปัญหา และพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย ลักษณะของภูมิปัญญา มีทั้งที่เป็นความรู้ ความเชื่อ และพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มีลักษณะเป็นองค์รวม เป็นกิจกรรมทุกอย่างในชีวิตของผู้คน เป็นการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัว และการเรียนรู้เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม เป็นพื้นฐานในการมองชีวิต (เสรี พงศ์พิศ, 2547 : 5)

จากการประเมินสถานการณ์การพัฒนาคนและสังคมไทย ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 พ.ศ. 2550-2554 (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2550) พบว่า คนไทยมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น แต่ผลการพัฒนาชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญหลายประการที่ต้องเร่งแก้ไขและเสริมสร้างให้เข้มแข็ง ประเทศไทยมีวัฒนธรรมไทยที่มีความหลากหลายโดดเด่น และระบบความสัมพันธ์ที่เป็นวัฒนธรรมและเป็นรากฐานในการสร้างความเข้มแข็งให้สังคมไทย และเป็นตาข่ายนิรภัยทางสังคม รวมทั้งมีภูมิปัญญาไทยที่มีการสั่งสม สืบทอดและรักษาไว้อย่างรู้คุณค่า มีปราชญ์และผู้รู้ที่กระจายอยู่ทั่วประเทศกว่า 1.7 ล้านคน แต่ยังมีการถ่ายทอด สืบค้น ถอดความรู้ รวบรวม พัฒนาและนำไปใช้ประโยชน์อย่างเป็นระบบค่อนข้างน้อย

การศึกษาและค้นหาคุณค่าของภูมิปัญญาไม่ใช่การเอาวิธีคิดหรือเครื่องมือของคนสมัยใหม่ไปพิสูจน์ แต่เป็นการเข้าไปศึกษาว่าในอดีตชาวบ้านมีความเป็นอยู่อย่างไร และจะนำคุณค่าที่ดีเหล่านั้นไปใช้ฟื้นฟูชีวิตในปัจจุบันได้อย่างไร

นิยามศัพท์

ภูมิปัญญาการพึ่งตนเองของผู้สูงอายุ หมายถึง วิธีคิด วิธีให้คุณค่า หลักการ และแบบแผนการใช้ชีวิตในด้านเศรษฐกิจและสังคมที่ทำให้ผู้สูงวัยสามารถดำรงชีวิตอย่างปกติได้ด้วยตัวเอง และหรือการสนับสนุนของครอบครัวและชุมชน

ความมั่นคงทางสังคม หมายถึง การได้รับการดูแล สนับสนุนจาก 2 ระดับ คือ ระดับครอบครัว หมายถึง การได้รับการดูแล เอาใจใส่ การยอมรับนับถือจากสมาชิกในครอบครัว

ระดับชุมชน หมายถึง เครือข่าย การรวมของผู้สูงอายุ ที่ทำให้เกิดการพึ่งพาซึ่งกันและกัน การมีบทบาทในชุมชนที่ทำให้ผู้สูงอายุรู้สึกมีคุณค่าและศักดิ์ศรี

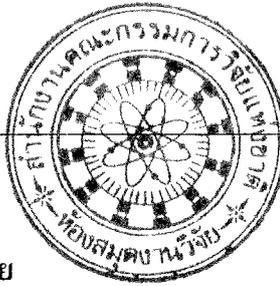
ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ หมายถึง การได้รับสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต เช่น ปัจจัยสี่ ทั้งที่เกิดจากตนเอง ครอบครัว และชุมชน

ประโยชน์ที่ได้รับ

1. ในระดับชาติพันธุ์

1.1 นำไปสู่การแสวงหาแนวทางในการปกป้อง รักษา และฟื้นฟูภูมิปัญญาในการพึ่งพาตนเองของผู้สูงกลุ่มชาติพันธุ์ให้สามารถดำรงบทบาทในสังคมกลุ่มชาติพันธุ์ได้อย่างเป็นพลวัต

1.2 เป็นองค์ความรู้ในการวิจัยเกี่ยวกับผู้สูงอายุกลุ่มชาติพันธุ์อื่น การศึกษาครั้งนี้ได้เลือกศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความโดดเด่นทางด้านวัฒนธรรมที่มีจำนวนประชากรตั้งแต่ 10,000 คนขึ้นไป และเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอยู่ในประเทศเพื่อนบ้านในอนุภูมิภาคน้ำโขง ดังนั้นผลการศึกษาครั้งนี้จึงจะเป็นองค์ความรู้ที่จะนำไปสู่การศึกษาเปรียบเทียบกับผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศเพื่อนบ้านต่อไป

2. ในระดับนโยบาย

2.1 รัฐบาลสามารถนำผลการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ไปใช้เป็นข้อมูลประกอบในการกำหนดนโยบายต่างๆ เกี่ยวกับผู้สูงอายุ ให้สอดคล้องกับสภาพปัญหา และความต้องการของผู้สูงอายุในกลุ่มคนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมได้อย่างครอบคลุม

2.2 สร้างความเข้าใจแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทำให้ภาครัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีความเข้าใจปัญหาของผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์มากขึ้น อันจะนำไปสู่วิธีการบริหารจัดการที่สอดคล้องกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมของผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้เอกชนหรือองค์กรอื่นๆ เข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนภูมิปัญญา และเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตร่วมกับชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่อไป

2.3 บริการความรู้แก่ประชาชน ผลการศึกษาศึกษาสามารถเผยแพร่สู่สังคมในรูปแบบต่างๆ เช่น เว็บไซต์ วารสารวิชาการ จดหมายข่าว รายการวิทยุ และโทรทัศน์ ซึ่งจะช่วยให้ประชาชนได้รู้จัก และมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ภาษาที่มีอยู่ในประเทศได้มากขึ้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจที่ดีระหว่างคนในชาติ

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
ห้องสมุดงานวิจัย
วันที่ 3 ต.ค. 2555
เลขทะเบียน 243161
เลขเรียกหนังสือ